

ПОДАТКОВА ПОВЕДІНКА: СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ

В статті здійснено спробу узагальнити компоненти податкової поведінки на основі систематизації наукових поглядів з теорії психології, соціології та економіки. Доведено, що з точки зору психології модель платника податків формується шляхом єднання поглядів щодо оподаткування, оцінок податкових процесів, довіри до влади та контролюючих органів, податкового контролю. Бачення соціологів враховує фінансову спроможність платника податків, наявну вмотивовану готовність сплачувати податки, згоду на сплату податків. Мета досліджень економістів полягає у виявленні стійких та універсальних залежностей між показниками податкової системи та варіативністю податкової поведінки, яка обумовлена, також, соціально-психологічними факторами, в результаті чого отримані моделі доводять вагому роль вірогідності бути спійманим, рівнем штрафних санкцій та наявності альтернатив поведінки.

Ключові слова: податкова поведінка, податкова система, податки, штрафні санкції, вірогідність бути пійманим, довіра, свідомість, відповідальність.

Постановка проблеми. Сучасна податкова сфера діяльності суб'єктів господарювання характеризується соціально-психологічними та економічними суперечностями, що обумовлює антифіскальну направленість прийнятих рішень. Різні погляди на мотиви податкової поведінки, що представлені психологічними, соціологічними та економічними науковими школами, потребують узагальнення та систематизації з метою обґрунтування компонентів податкової поведінки сучасного платника податків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання поведінки платників податків досліджується у роботах багатьох науковців, зокрема, таких, як В. Вишневський, А. Веткін, О. Гриценко, О. Зима, Т. Зотова, Т. Калінеску, А. Капітанчук, Т. Меркулова, Т. Сидоренко, Е. Kirchler, V. Braithwaiteta та інших. У більшості наукових робіт увага вчених зосереджена саме на типах поведінки платників податків та причинах, що їх обумовили. Проте, досліджені аспекти податкової поведінки лише частково враховують окремі компоненти податкової свідомості, що обумовило вибір теми дослідження.

Метою статті є обґрунтування компонентів податкової поведінки з метою виявлення об'єктів податкового регулювання на основі систематизації наукових поглядів з теорії психології, соціології та економіки.

Психологи зазначають, що в основі податкової поведінки платників податків

лежить вибір: платити чи ухилятися. В свою чергу, сплата податків розглядається ними як втрата, у разі викриття значна втрата, а ухилення від сплати може дати можливість отримати додатковий дохід у разі не викриття. Класичними інструментами боротьби із антифіскальною поведінкою залишаються контроль-перевірочні робота та штрафні санкції. Проте, вірогідність виявлення порушення суттєво знижена та відповідність рівня штрафних санкцій скоєному злочину встановлена частково.

В процесі аналізу поведінки платників податків психологами враховуються їх психологічні установки щодо сплати податків та держави. Тобто, окремі групи платників податків мають власне ставлення та оцінки податкових процесів. Зокрема, вважається, що саме самозайняті особи та підприємці більш схильні до антифіскальної податкової поведінки, і це пояснюється наявністю вибору альтернатив. Проте, у фізичних осіб, за яких податкове зобов'язання частково сплачують податкові агенти, такий вибір значно обмежений. В роботі [2] відзначено, що із збільшенням періоду ведення бізнесу ставлення платників податків змінюється у бік антифіскальної поведінки. При цьому, із віком платник податків усвідомлює свою роль та значення в процесі оподаткування та схиляється до добровільного дотримання податкового законодавства. Тобто, для податкової безпеки країни ведення бізнесу доцільно розпочинати у зрілому віці. Складним питан-

ня залишається прошарок тих платників податків, які байдужі до морально-етичних аспектів оподаткування та перевірок. В такому випадку тільки якісне законодавство виступає регулятором їх податкової поведінки.

Отже, психологічна модель сумлінного платника податків Pl формується шляхом єднання: множини компонентів, що обумовлюють сформовані погляди щодо оподаткування P_i , основою яких виступили установки, ставлення, відношення, емоції, переконання платника податків; множини компонентів, що характеризують оцінки податкових процесів O_i , податкової системи, значення та ролі платника податків; множини аспектів, що обумовлюють довіру платника податків D_i до влади та контролюючих органів; множини елементів системи податкового контролю K_i .

$$Pl_i = P_i \cup O_i \cup D_i \cup K_i, \quad (1)$$

Також зауважимо, що довіра обмежується рівнем знань про владу, її компетенцію. В результаті її формування виникає довірча поведінка, як сукупність прийнятих рішень щодо добровільної передачі ресурсів особі або групі осіб, яким довіряють. Оскільки наявні знання за теорією психології виступають компонентом свідомості C_i , як, власне, погляди та оцінки, то модель (1) наведемо наступним чином: $Pl_i = C_i \cup K_i$, де $C_i = Z_i \cup P_i \cup O_i$, що відповідатиме її функціональній структурі. Але, Калінеску Т.В. в роботі [3] зазначає, що «...методам, спрямованим на прищеплення та розвиток у платників податків податкової свідомості, орієнтованої на добровільне обчислення та сплату податків не приділяється належної уваги...».

Бачення соціологів щодо податкової поведінки платників податків фокусуються на соціальній системі, що формує середовище на базі норм, цінностей та правил щодо різних аспектів життя та розвитку особистості. Соціальне середовище впливає на платників податків шляхом заохочення, підтримування, засудження конкретних рішень, коригуючи, тим самим, їх поведінку. Зазначені інструменти впливу представляють собою неформальні штра-

фні санкції, що формують ментальне підґрунтя громадянської свідомості у платників податків. Відомо, що розвинуте громадянське самовідчуття сприяє зростанню податкової дисципліни та добровільній сплаті податків. З цього приводу, неодноразово підіймалося питання щодо заохочення та преміювання сумлінних платників податків, які стали би вагомим регуляторним інструментом в сфері оподаткування.

В роботі [1, с.214] вважається, що вплив соціуму на прийняття рішень окремого суб'єкта впливає не менше ніж регулятор-держава. З цього приводу, науковці підтверджують [1, с.215], що саме податково лояльні суспільні норми та цінності сприяють розвитку особистої податкової моралі та етики. Також відзначено, що для окремих соціальних груп у разі формування лояльних суспільних норм та цінностей відіграють вирішальну роль модель утвореної податкової системи (її справедливість, нейтральність, прозорість), якість податкового законодавства, інформаційна доступність та партнерські відносини між платниками податків та контролюючими органами [1, с.214-215].

В соціології виокремлено окрему галузь – фіскальну соціологію, що вивчає неекономічні взаємовпливи оподаткування та суспільне значення податкового зобов'язання. Методологія фіскальної соціології базується на таких економічних теоріях, як: інституціоналізму, теорії раціонального вибору, теорії трансакційних витрат, теорії суспільного вибору та теорії обміну [4], які у свою чергу перетинають та обумовлюють одна одну. Отже, поява парадигми фіскальної соціології зрозуміла та передбачувана. Її теоретико-методологічне підґрунтя дало змогу концептуалізувати такі наукові напрями, як: теорія модернізації, теорія еліт, мілітаристська традиція, яскравих представників та основний зміст яких узагальнено у роботі [1, с. 199]. Теорія модернізації базується на взаємообумовленій залежності податків та податкової політики від соціально-економічних процесів, що покладено в основу модернізації податкової системи [1, с. 199]. Теорія еліт характеризує конфлікт інтересів між владою та

платниками податків [1, с. 199]. До того ж, владу представлено у ролі марнотратної з явно завищеним фіскальним акцентом оподаткування, яка використовує бюджетні кошти за нецільовим призначенням та неефективно. Мілітаристська традиція виходить із історії, коли податки збиралися, загалом, для забезпечення військових дій та армії, проте, розвиток оподаткування супроводжується розвитком бюрократизму [1, с. 199].

Отже, на підставі вище зазначеного, модель сумлінного платника податків соціологи обґрунтовують наступним чином:

$$Pl_i = F_i \cup G_i \cup Z_i, \quad (2)$$

як єдність множини аспектів, що обумовлюють фінансову спроможність платника податків F_i , множини аспектів формування вмотивованої готовності сплачувати податки G_i та множини аспектів, що обумовлюють згоду платника податків на сплату податків Z_i [1].

Економічний погляд, окрім раціональності вибору та цілей досягнення власних інтересів, враховує аспекти психологічного та соціологічного підґрунтя податкової поведінки платників податків. Розглянемо наукові погляди з цього приводу провідних економістів. Сучасні науковці в процесі дослідження прикладних задач податкової поведінки звертаються до наукових здобутків В.Вишневого та А.Веткіна. Ними обґрунтована модель податкової поведінки, що визначається функцією корисності прийнятих рішень щодо ухилення від сплати податків [5]:

$$U = (D - t(1 - y)D - kyD)(1 - p) + (D - tD - kyD - ftyD)p, \quad (3)$$

де U – корисність ухилення; D – дохід; t – ставка податку, частка одиниці; y – частки доходу, що приховується, частка одиниці; p – вірогідність виявлення факту ухилення, частка одиниці; k – витрати на ухилення від сплати податків (комісійні та трансакційні витрати, частка одиниці); f – ставка штрафу, частка одиниці.

Отримана модель продемонструвала зростання рівня ухилення від сплати податків у разі підвищення податкових ставок. Зазначене пояснюється недовірою до влади, явним непогодженням на зростання подат-

кового тиску та скрутним фінансовим положенням. До того ж, тільки в високо культурних країнах, суспільні інтереси преважують над особистими.

Модель В.Вишневого та А.Веткіна знайшла своє відображення у роботі В. Денисенко [6]. Автором запропоновано її модифікувати, шляхом урахування рівня правової культури (показник μ), як моральної цінності грошей [6]:

$$U = (D - t(1 - y)D - y\mu D) \cdot (1 - p) + (D - tD - kyD - ftyD)p. \quad (4)$$

В результаті автором доведено, що підвищення рівня правової культури сприяє стабільності інших параметрів, навіть, за умов зростання рівня податкової ставки [6].

Також, в роботі [7] обґрунтовано модель податкової поведінки економічних суб'єктів, що враховує сукупність економічних та соціально-психологічних факторів мотивації платників податків, яку апробовано на показниках Харківського регіону в розрізі окремих галузей економіки. Концептуально модель базується на неокласичній теорії. В роботі пропонується розмежовувати валову додану вартість від проведених агентом операцій, які поділяються на приховані та неприховані, в результаті проведення яких залишається залишкова додана вартість, що і виступає економічною цінністю $\Pi(p_t)$ [7, с. 12].

$$\Pi(p_t) = (1 - n) p_t + (1 - q)(1 - p_t) = (q - n) p_t + 1 - q, \quad (5)$$

де p_t – частка офіційно проведених операцій на t -му періоді, яка визначає податковий стан агента; $(1 - p_t)$ – частка прихованого проведення операцій агентом на інтервалі часу t ; n – сукупна податкова ставка, $n \in [0, 1)$; q – частка втрат на одиницю валової доданої вартості, що очікується у випадку її створення через приховане проведення операцій, $q \geq 0$. З метою урахування усіх можливих комбінацій розподілу офіційно і неофіційно проведених операцій, автори враховують соціально-психологічну складову

$A(p_t)$ наступним чином [7, с. 17]:

$$A(p_t) = a(1 - p_t)^2 + b(p_t)^2, \quad (6)$$

де a, b – параметри залежності $A(p_t)$, які визначаються відповідно схильністю агента до лояльності та опортунізму: $a > 0, b = 0$, якщо агент схильний до лояльності; $a = 0, b > 0$, якщо агент схильний до опортунізму.

Соціально-психологічний аспект у моделі враховані крізь призму мотивацій лояльності агента до оподаткування та опортунізму, що названі у роботі «моральними втратами» [7]. Отже, авторами здійснено спробу побудувати модель податкової поведінки агента з урахуванням соціально-психологічних та економічних мотивів прийняття рішень.

Заслугує на увагу імітаційна модель податкової поведінки Меркулової Т.В. та Капітанчук А.В., що, також, враховує соціально-психологічні аспекти прийняття рішень, шляхом «аналізу ефективності опортуністичного і еластичного типів поведінки з точки зору платника і держави при використанні різного поєднання змінних податкової політики: ставок податку і штрафу, частоти перевірок та якості контролю» [8]. Результати моделювання дали змогу авторам стверджувати щодо явної доцільності посилення податкового контролю та підвищення рівня штрафних санкцій в умовах ефективності опортуністичної поведінки платників податків, проте, відзначено, що досягнення меж як мінімуму адміністративно-відповідального навантаження, так і максимуму, призведе до зниження ефективності для держави додаткових заходів контролю та штрафів [8].

Отже, антифіскальна направленість діяльності суб'єктів господарювання характеризується відповідним типом їх податкової поведінки, яка визначається цілями, можливостями, доступними альтернативами та суспільно-економічними обмеженнями їх досягнення, податковою культурою та податковою свідомістю. При цьому,

цілі, можливості та податкова свідомість суб'єктів господарювання виступають особистісними параметрами податкової поведінки, а податкова культура та модель податкової системи відноситься до екстерналів оподаткування. Слід зазначити, що суспільно-економічні обмеження та наявність доступних альтернатив поведінки суб'єкта господарювання у сфері оподаткування обумовлені сформованою моделлю податкової системи та її правовим полем, які, власне, визначають формальні обставини прийняття податкових рішень на кожному етапі здійснення господарських операцій. Отже, тип податкової поведінки суб'єктів господарювання обумовлюється параметрами податкової культури, податкової свідомості та моделлю податкової системи. Загалом, податкова свідомість є виокремленою сферою економічної свідомості, що розвивається в процесі діяльності суб'єктів господарювання в межах справляння податків, в результаті якої формуються загально прийняті та підкорені комерційним інтересам податкові уявлення, переконання, установки, норми, принципи та цінності.

Розглянемо більш детально взаємозв'язки між детермінантами податкової поведінки. Податкова культура виступає детермінантою відповідної моделі податкової системи, як проєктований нею продукт, що, разом із суспільними нормами та цінностями, наповнює інституціональним змістом (неформальним) прийняті рішення суб'єктами оподаткування. В свою чергу, платник податків, як такий ж самий продукт податкової культури, вступаючи в конфлікт інтересів із податковою системою, здійснює вибір серед доступних йому альтернатив, рівні доцільності та ефективності кожної з яких обумовлені рівнем його податкової свідомості. Податкова свідомість, як відображена податкова дійсність, формується на індивідуальному, груповому та масовому рівні.

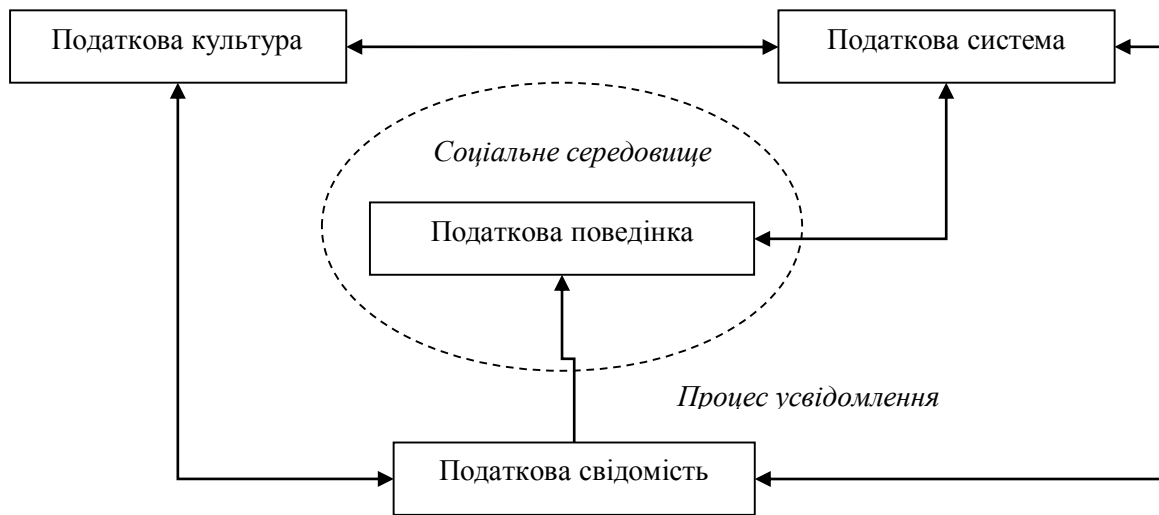

Рис. 1. Взаємозв'язок податкової культури, податкової системи, податкової свідомості із податковою поведінкою

Джерело: розроблено автором

Тобто, i -тий тип податкової поведінки P виступає похідною від k -го рівня податкової свідомості j -го суб'єкта оподаткування (групи): $P_j^i = (C_j^k)'$. Тоді як податкова свідомість формується шляхом: $C_{mj}^k \cup C_{gj}^k \cup C_{ij}^k$, де C_{mj}^k масова податкова свідомість; C_{gj}^k групова податкова свідомість; C_{ij}^k індивідуальна податкова свідомість. З цього виходить, що впливаючи на формування податкової свідомості суб'єкта господарювання, є можливість коригувати його податкову поведінку не ззовні, а зсередини. Сформована податкова свідомість суб'єктів оподаткування виступатиме основою прийняття рішень в межах дотримання податкової дисципліни. Враховуючи те, що це складний та затяжний процес, владним структурам доцільно вже зараз переглянути заходи боротьби з ухиленням від сплати податків з метою закладання нового свідомого фундаменту взаємозв'язків суб'єктів оподаткування шляхом: формування відповідних знань та виховування відповідних звичок; коригування оцінок податкових процесів та рішень на основі підвищення рівня довіри до влади; забезпечення доступності та прозорості формування грошових потоків держави та їх витрачання; формування позитивного ставлення до сплати податків як громадянського обов'язку, зокрема, власним прикла-

дом урядовців; сприяти активності суб'єктів господарювання в сфері оподаткування (політика декларування, участь у громадських організаціях тощо) шляхом розширення доступу до прийняття управлінських рішень, що дасть змогу добитися погодження від платників податків; стабілізувати у часі та просторі механізм реалізації податкових змін, з метою надання можливості усвідомити їх необхідність платникам податків та оцінити владі їх соціально-економічну ефективність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження податкової поведінки сформували достатнє підґрунтя для формування не тільки теоретичних, а і практичних рекомендацій щодо її пояснення, передбачення та прогнозування. Наукові погляди соціологів, психологів та економістів щодо податкової поведінки доповнюють один одного, компенсуючи недоліки та обмеження дослідницького інструментарію кожної науки. Зважаючи на те, що податкова система відкрита, систематизувати альтернативи поведінки платників податків досить складно, тому вважаємо за доцільне конструювати нову структуру податкової системи на каркасі податкової свідомості суб'єктів оподаткування. Також, враховуючи те, що інформаційний простір неоднорідний та доступність до прийняття рішень для більшості агентів занижена, залишається складною

задачею забезпечення та прискорення процесу усвідомлення ролі та значення оподаткування як для влади, так і платників податків. Саме тому податкова свідомість повинна виступати об'єктом державного регулювання з метою формування стійкості та надійності функціонування податкової системи.

Література

1. Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція): [монографія] / В.Л. Андрущенко; Т.В. Тучак. – К.: Алерта, 2013. – 384 с.

2. *Kirchler, Erich.* (2014). *The Economic Psychology of Tax Behaviour*, Cambridge University Press, New York, 264.

3. *Калінеску Т. В.* Причини та тенденції ухилення від сплати податків [Електронний ресурс] / Т. В. Калінеску, А. Ю. Ширяєва // Наукові вісті Далівського університету. – 2013. - № 10. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdu_2013_10_7

4. *Сидорович О.Ю.* Концептуалізація парадигм фіскальної соціології : ідеологія і філософія пізнання / О.Ю. Сидорович // Світ фінансів.-Тернопіль.-2012.- Випуск 4. С.41-48

5. *Вишне夫斯基 В.* Уклонение от уплаты налогов и рациональный выбор налогоплательщика / В. Вишне夫斯基, А. Веткин // Вопросы экономики. – 2004. – № 2. – С. 96-108.

6. *Денисенко В.В.* Модель поведіння налогоплательщика с учетом уровня правовой культуры [Електронний ресурс] / В.В. Денисенко. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/model-povedeniya-nalogoplatelshchika-s-uchetom-urovnya-pravovoy-kultury>

7. Звіт про виконання науково-дослідної роботи за темою «Моделювання поведінки платників податків з урахуванням економічних та соціально-психологічних факторів їх мотивації» № 0111U010203 / за керівництвом д.е.н., проф. О.Б. Жихор. – Х.: Університет банківської справи Національного банку України (м. Київ) – Харківський інститут банківської справи. – 2014. – 56 с.

8. *Меркулова Т.В.* Оцінка впливу параметрів податкового контролю на раціональну поведінку платників податків (рос. мовою) / Т.В. Меркулова, А.В. Капітанчук // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 4. – С. 127–140.

References

1. *Andruschenko, V.L.* (2103). *Moral and ethical imperatives taxes and tax (western tradition)*. Kiyv : Alerta, 384.

2. *Kirchler & Erich* (2014). *The Economic Psychology of Tax Behaviour*. Cambridge University Press: New York, 264.

3. *Calinescu, T.V. & Shiryayev, A.Y.* (2013). *Causes and trends in tax evasion*. Scientific news Dahl University, № 10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdu_2013_10_7

4. *Sidorovich O.Yu.* (2012). *Conceptualization fiscal sociology paradigms, ideology and philosophy of knowledge*. Ternopil: World finansiv, 4. 41-48

5. *Vishnevsky, V. & Vetkin, A.* (2004). *Tax evasion and rational choice of the taxpayer* Questions of economy, № 2. p. 96-108

6. *Denisenko, V.V.* (2009). *Model the behavior of the taxpayer, taking into account the level of legal culture*. The News of Altai State University, 1. Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article/n/model-povedeniya-nalogoplatelshchika-s-uchetom-urovnya-pravovoy-kultury>

7. *Zhyhor, O.B.* (2014). *Report on the research work on "Modeling the behavior of taxpayers, taking into account economic, social and psychological factors of motivation"* № 0111U010203. University of Banking of National Bank of Ukraine (m. Kyiv) - Kharkiv Institute of Banking: Kiev-Kharkov, 56.

8. *Merkulova, T.V. & Kapitanchuk, A.V.* (2005). *Assessing the impact of tax control parameters of the rational behavior of taxpayers*. Economics and Forecasting, № 4. p. 127-140.

Кучерова А. Ю.

Налоговое поведение: систематизация научных взглядов

В статье предпринята попытка обобщить компоненты налогового поведения на основе систематизации научных взглядов по теории психологии, социологии и экономики. Доказано, что с точки зрения психологи модель налогоплательщика формируется путем объединения взглядов относительно налогообложения, оценок налоговых процессов, доверия к власти и контролирующим органам, налогового контроля. Видение социологов учитывает финансовую состоятельность налогоплательщика, имеющуюся мотивированную готовность платить налоги, согласие на уплату налогов. Цель исследований экономистов заключается в выявлении устойчивых и универсальных зависимостей между показателями налоговой системы и вариативностью налогового поведения, обусловленная, также, социально-психологическими факторами, в результате чего полученные модели доказывают важную роль вероятности быть пойманным, уровнем штрафных санкций и наличие альтернатив поведения.

Ключевые слова: налоговое поведение, налоговая система, налоги, штрафные санкции, вероятность быть пойманным, доверие, сознание, ответственность.

Kucherova H.

Tax behavior: systematization of scientific views

The article attempts to summarize the behavior of the components of the taxpayer on the basis of systematization of scientific views in psychology, sociology and economics. It is proved that from the point of view of psychology model taxpayer formed by combining on tax opinions, tax assessment processes, confidence in the government and regulatory bodies, tax control. Sociologists consider the financial viability of taxpayers willing to pay taxes, taxpayers agreed to pay taxes. The aim of the study is to identify the economics of sustainable and universal relationships between indicators of the tax system and the variability of the tax behavior. They take into account the social and psychological factors, with the result that the resulting model shows the important role of the probability of being caught, the level of fines and the availability of alternative behavior.

Keywords: tax behavior, the tax system, taxes, penalties, the probability of being caught, trust, consciousness, responsibility.

Рецензент: Болдуева О. В. – доктор економічних наук, професор кафедри «Фінанси та кредит» Запорізького національного університету, м. Запоріжжя, Україна.

Reviewer: Bolduyeva O. – Ph.D. of Economic, professor of Finance and credit department Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, Ukraine.

e-mail: oinfo@znu.edu.ua

Стаття подана
6.03.2016 р.